

PROFEȚIILE ÎNȚELEPȚILOR ANTICHITĂȚII DE LA BISERICA SFÂNTUL GHEORGHE A MĂNĂSTIRII VORONEȚ

de CONSTANTIN I. CIOBANU

Résumé

L'article « Les prophéties des sages de l'Antiquité de l'église St. Georges du monastère de Voroneț » porte sur les sources littéraires (slaves et grecques) des textes écrits sur les phylactères des philosophes peints sur les deux bandes verticales qui confinent à l'est et à l'ouest l'immense composition de « L'Arbre de Jessé ». L'auteur a tenté de démontrer que les textes choisis pour les prophéties sont assez hétérogènes. Jusqu'à présent, on n'a pas réussi à trouver un manuscrit byzantin, post-byzantin ou slave à englober toutes les « paroles » des sages de l'Antiquité de Voroneț. La majeure partie (sept !) des citations des philosophes de l'église St. Georges se trouve dans le 37ème livre de Gouri Touchine (calligraphié au monastère de Kirillo-Belozersk dans les années 1523–1526). Les variantes du manuscrit de Touchine et de l'église St. Georges de Voroneț proviennent d'un protographe commun. Cela est certifié par la même attribution erronée des prophéties de Platon et de Plutarque (des manuscrits byzantins du groupe « tau », selon la classification d'Hartmut Erbse) à la « reine » Sibylle. La datation de ce protographe commun est antérieure à l'année 1523. Si on tient compte également du fait (qui résulte de l'étude du manuscrit du prêtre Iaremetzki-Bilakhevitch) qu'entre le manuscrit de Touchine et le protographe il y a eu au moins un manuscrit intermédiaire, alors il n'est pas impossible que l'ancienneté du protographe devance la frontière des XVIe–XVIIe siècles. Quoique (tout comme on le constate dans l'analyse des prophéties de Plutarque et d'une des Sibylles reproduites dans le manuscrit de Touchine !) il a eu un protographe slavon initial, commun aux textes de la Moldavie médiévale et au texte du monastère de Kirillo-Belozersk, le nombre des variantes manuscrites, aujourd'hui disparues, qui sépare les rédactions moldaves des rédactions russes, est imposant.

Keywords : Manuscript, Moldavia, Slavonic Language, Wise Men of the Antiquity, Oracle's Literature, Fresco, iconography, Cyrillic Writing; the Tree of Jesse, Calligrapher, Chronograph, Middle Ages.

Picturile murale ale bisericii Sf. Gheorghe a actualei mănăstiri Voroneț beneficiază de o bogată bibliografie¹ constituită pe parcursul a mai mult de un secol de cercetări continue.

---

¹ Ecaterina Cincheza-Buculei, *Le programme iconographique du narthex de l'église du monastère de Voroneț*, în *RRHA BA*, XXX, 1993, p. 3–24 ; Constantin I. Ciobanu, *Programul iconografic al bisericii Sfântul Gheorghe a mănăstirii Voroneț*, în *Arta – 2010*, seria *Arte vizuale*, Chișinău, 2010, p. 5–21; Petru Comarnescu, *Voroneț. Fresques des XVe et XVIe siècles*, Bucarest, 1959; Petru Comarnescu, *Voroneț*, București, 1967; Constanța Costea, *The Life of Saint Nicholas in Moldavian Murals. From Stephen the Great (1457–1504) to Jeremiah Movila (1596–1606)*, în *RRHA, BA*, XXXIX – XL, 2002/2003, p. 25–50; Andrei Eșanu, Valentina Eșanu, *Mănăstirea Voroneț. Istorie. Cultură. Spiritualitate*, Chișinău, 2010; Ioana Grigorescu, Nicolae Diaconu, *Prezentarea unor elemente noi apărute cu ocazia restaurărilor de la Dragomirna, Sucevița, Tazlău și Voroneț*, Sesiunea Direcției Monumentelor Istorice, București, 1963, p. 85–87; Paul Henry, *Monumentele din Moldova de Nord. De la origini până la sfârșitul secolului al XVI-lea. Contribuție la studiul civilizației moldave*, București, 1984 (traducere din limba franceză, ed. Ernest Leroux, Paris, 1930); Oreste Luția, *Legenda Sfântului Ioan cel Nou dela Suceava în frescurile dela Voroneț*, în *Codrul Cosminului*, I, 1924, Cernăuți, 1925, p. 279–354; Maria Ana Musicescu, *Considerații asupra picturii din altarul și naosul Voronețului*, în *Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare*, București, 1964, p. 363–417; Maria Ana Musicescu, Sorin Ulea, *Voroneț*, București,

În pofida acestui fapt, până în prezent nu a fost realizată o descriere exhaustivă (cu o traducere integrală din limba slavonă!) a profețiilor de pe filacterele înțelepților Antichității pictați pe cele două benzi verticale ce mărginesc (la nord și la sud) imensa compoziție a *Arborelui lui Iesei* de pe peretele de miază-zi al bisericii (Fig. 1). Vasile Grecu a încercat, în anul 1924, să facă o prezentare a tuturor textelor de pe filacterele „filosofilor” din pictura murală a Moldovei secolelor XVI–XVII și din *erminiile* românești de sfârșit de secol XVIII – început de secol XIX². Dar, în lipsa mijloacelor tehnice moderne, a fotografiilor de calitate, a protografelor slavone și a altor surse utilizate de către programatori și de către zugravi, bizantinologul român nu a putut descifra o parte din inscripții, iar în lectura inscripțiilor slavone descifrate – din cauza gradului de degradare a textelor pictate – au fost comise destul de multe erori. Ulterior, de rezultatele cercetării lui Vasile Grecu a beneficiat I. D. Ștefănescu, care a reprodus în limba franceză două citate de pe filacterele înțelepților de la Voroneț³. Autorul acestui studiu – în monografia *Stihia profeticului*⁴, apărută la Chișinău în 2007, – a tradus în românește majoritatea textelor slavone de pe filacterele „filosofilor” din pictura murală bucovineană de secol XVI. Prezentarea acestor texte a fost însă făcută în conformitate cu ordinea apariției lor în sursele literare slavone și nu în conformitate cu prezența lor în cadrul programelor iconografice ale fiecărui monument, examinat separat. Studiul de față continuă seria de articole consacrată înțelepților Antichității pictați pe fațadele ctitoriilor Moldovei medievale⁵. El are ca scop constituirea unei viziuni de ansamblu a surselor literare de la care provin profețiile filosofilor din pictura voronețeană.

Picturile murale exterioare ale bisericii Sf. Gheorghe a mănăstirii Voroneț au fost zugrăvite în anul 1547, pe timpul mitropolitului Grigore Roșca. Pe fațada sudică a locașului s-a păstrat imaginea versiunii desfășurate a compoziției *Arborele lui Iesei*, mărginită, la stânga și la dreapta, de imaginile *înțelepților Antichității* (câte 6 de fiecare parte). Numele mai multor *înțelepți* de la Voroneț au fost citite deja de către Vasile Grecu. Astfel, el a reușit să-i identifice pe banda verticală din stânga *Arborelui* pe *elinul Zmovagl*, iar pe banda verticală din dreapta – pe *țarul Aristotel*, *elinul Platon*, *împărăteasa Sivila*, *elinii Pivogor (Pitagora)*, *Sokrat (Socrate)* și *Thghilid (?)*⁶.

1969; a 2-a ed. 1971; Tatiana Pogonat, Oliviu Boldura, *Conservarea și restaurarea picturilor murale exterioare de la biserica mănăstirii Voroneț*, în *MIA. RM*, Anul XX, nr. 2, București, 1989, p. 56–65; Marina Ileana Sabados, *La datation des iconostases de Humor et de Voroneț*, în *RRHA, BA*, T. XLV, București, 2008, p. 67–76; monahia Elena Simionovici, *Sfânta mănăstire Voroneț. O vatră de istorie românească și de spiritualitate ortodoxă*, Sibiu, 2001; Ion I. Solcanu, Pr. Costache Buzdugan, *Biserica Voroneț*, Mănăstirea Neamț, 1984; Ion I. Solcanu, *Voroneț. Tradiție și adevăr istoric*, în *Arta istoriei. Istoria artei. Academicianul Răzvan Theodorescu la 65 de ani*, București, Ed. Enciclopedică, 2004, p. 67–82; Carmen Cecilia Solomonea, *Voroneț, Popăuți, Probota și Moldova. Metode tehnice ale picturii murale*, Iași, 2009; I. D. Ștefănescu, *L'évolution de la peinture religieuse en Bukovine et en Moldavie*, Paris, 1928; Franz Adolf Wickenhäuser, *Geschichte der Klöster Woroneț und Putna*, în *Molda oder Beiträge zur Geschichte der Moldau und Bukowina, Band III*, Cernowitz, 1886; I. Zugravu, *Voronețul*, în *MMS*, 1–2, XXXIX, 1963 ș. a.

² Vasile Grecu, *Darstellungen Altheidnischer Denker und Schriftsteller in der Kirchenmalerei des Morgenlandes*, în *Bulletin de la section historique de l'Académie Roumaine, T. XI, Congrès de byzantinologie de Bucarest, Mémoires*, Bucarest, Ed. Cultura Națională, 1924, p. 1–68.

³ I. D. Ștefănescu, *L'évolution de la peinture religieuse en Bukovine et en Moldavie, depuis les origines jusqu'au XIXe siècle. Nouvelles recherches. Étude iconographique*, Paris, 1929, p. 160.

⁴ Constantin Ion Ciobanu, *Stihia profeticului. Sursele literare ale imaginii „Asediul Constantinopolului” și ale „profețiilor” înțelepților Antichității din pictura murală medievală moldavă*, Chișinău, 2007, p. 126–311.

⁵ Vezi: Constantin I. Ciobanu, *Profețiile filosofilor antici în pictura murală a mănăstirii Sucevița, în Movileeștii. Istorie și spiritualitate românească*. III. Artă și restaurare, Sfânta Mănăstire Sucevița, 2007, p. 65–75; idem, *Les « prophéties » des Sages de l'Antiquité de l'église Saint Georges du Monastère Saint Jean le Nouveau de Suceava*, în *RRHA, BA*, XLV, 2008, p. 53–66; idem, *Profețiile înțelepților Antichității din « Albina sârbească » și din pictura exterioară moldavă*, în anuarul *Arta – 2009*, Chișinău, 2009, p. 5–9.

⁶ Vasile Grecu, *op. cit.*, p. 11–14.

Fig. 1. *Arborele lui Iesei* cu imaginile înțelepților Antichității pictați pe benzile verticale laterale de pe peretele sudic al bisericii Sf. Gheorghe a mănăstirii Voroneț (1547).

Din nefericire, starea de conservare a numelor filosofilor și a inscripțiilor de pe filacterele pictate pe banda verticală din stânga *Arborelui* lasă mult de dorit. Astfel, astăzi nu mai putem descifra inscripția de pe sulul enigmaticului *ele(n) Zmovagl* din registrul superior (Fig. 2). Cele patru litere conservate din ultimul rând al textului zugrăvit nu ne permit să afirmăm cu certitudine dacă profeția acestui înțelept de la Voroneț coincide cu profeția omonimului său de la biserica Sf. Gheorghe a mănăstirii Sf. Ioan cel Nou din Suceava.

Profeția și numele *elinului Umirr* (Умирръ = *Homer*) din registrul al doilea al benzii verticale din stânga *Arborelui* s-au păstrat relativ bine (Fig. 3). Textul „ХЪ РОДИ/ТИСА Ѡ/ДѢВЫ/ МАРІ/А ПРИ ...” („Hristos are a se naște din fecioara Maria pe timpul...”) este un fragment dintr-o profeție atestată pentru prima dată în *Cronica* lui Teofan Mărturisitorul (752–818). Noi vom analiza această profeție (în varianta ei integrală!) atunci când vom examina imaginea filosofului Platon din dreapta *Arborelui* de la Voroneț.

Din textul de pe filactera *elinului* din registrul al treilea (al benzii stângi) s-au păstrat doar primele și ultimele două-trei litere. În schimb, numele personajului poate fi identificat cu ușurință (Fig. 4). Literele chirilice „-вогорь” atestă faptul că aici este vorba despre filosoful antic Pitagora, al cărui nume, în limba slavonă, se ortografiază în forma *Pivogor'* (Пивогорь). Numele aceluiași filosof (cu profeția aproape intactă pe filacteră!) va apărea și pe banda verticală ce mărginește în dreapta compoziția *Arborelui* de la Voroneț. Repetări ale imaginii unuia și aceluiași înțelept al Antichității se mai întâlnesc și în alte ansambluri exterioare bucovinene: astfel, pe contrafortul „cu filosofi” de la mănăstirea Moldovița, numele enigmaticului *Elen Astakoe* se repetă de două ori.

Fig. 2. *Elen-ul Zmovagl*. Mănăstirea Voroneț.

Fig. 3. *Elin-ul Umirr*. Mănăstirea Voroneț.

Fig. 4. *Elin-ul [Pi]vogor – I* (Pitagora). Mănăstirea Voroneț.

Numele *înțeleptului* din registrul al patrulea al benzii stânga a fost complet ruinat. În schimb, textul de pe filacteră s-a conservat destul de bine (Fig. 5a). El conține următoarele cuvinte: „СВѢТИЛО ЗЕМЪНИМЪ ВЪСНА/ЕТЪ ВЪ/ АЗЫЦѢХЪ...” („*Ca o lumină va străluci pe pământ între popoare* [se are în vedere *Hristos* – C.C.]...”). Un text similar îi este atribuit lui *[O]miros* (Homer) în ultima carte (a 37-a) caligrafiată între 1523–1526 de către fostul egumen al mănăstirii Kirillo-Belozersk, Guri Tușin: „[W]мирос. СВѢТИЛО ЗЕМНЫМЪ ВЪСНАЕТЪ ВО АЗЫЦѢХЪ ХС, ХОДИТИ НАЧНЕТЪ СТРАННО И СЪВОКУПИТИ ХОТЯ ЗЕМНАЯ СЪ Н(Е)ВНАЯ”. O profeție identică cu cea din manuscrisul lui Tușin i-a fost atribuită aceluiași Omiros și în imaginea aurită de pe unul din batanții ușilor de nord ale catedralei Bunavestire a Kremlinului din Moscova (Fig. 5b). La Vatra Moldoviței, profeția similară de pe contrafortul cu imaginile filosofilor este extrem de deteriorată. Cu toate acestea, cele câteva litere rămase (...ВѢТ...ВЪСНАЕТЪ...) și numele *Omīr* permit stabilirea identității acestei profeții cu cea de la Voroneț și cu cea din manuscrisul lui Tușin. Sursele literare ale acestei profeții rămân neelucidate. Vasile Grecu nu a examinat-o în studiul său⁷. Este cert faptul că, în operele atribuite marelui aed al Antichității, cuvintele date lipsesc. Această afirmație se bazează nu atât pe prezența numelui lui Hristos⁸, care putea fi interpolat în Evul Mediu, cât pe structura și lexicul profeției, care amintesc de formulele consacrate ale Vechiului Testament⁹. De altfel, există unele afinități între textul lui Homer și cel al lui Valaam (care îi urmează) din manuscrisul lui Tușin. Ambilor le este atribuită folosirea verbului „a străluci” („ВЪСНАЕТЪ”)¹⁰.

Fig. 5. a) *Elin*-ul cu textul „*Ca o lumină va străluci pe pământ între popoare*” pe filacteră. Mănăstirea Voroneț; b) *Omiros* (Homer). Batanții ușilor de nord a catedralei Bunavestire a Kremlinului din Moscova (mijlocul secolului al XVI-lea).

⁷ Vasile Grecu, *op. cit.*, p. 8–14.

⁸ Absent la Voroneț, dar prezent în manuscrisul lui Tușin.

⁹ Pentru a ne convinge de acest lucru este suficient să ne amintim de versul 3 din capitolul 12 al *Cărții lui Daniel*.

¹⁰ În cazul lui Valaam este vorba de citatul biblic „Va răsări o stea din Iacov” (Numeri, 24,17), în care verbul „a răsări” a fost înlocuit de verbul „a străluci”.

Imaginea din registrul al cincilea al aceleiași benzi stângi este extrem de lacunară (Fig. 6). Numele înțeleptului și prima jumătate a profeției de pe filacteră nu mai pot fi descifrate. Cu toate acestea, literele rămase din a doua jumătate a textului „...-ЛОВ/ѢК И ПО/ЖИВЕТЪ...” („...oameni și va trăi...”) permit stabilirea identității lui cu textul profeției înțeleptului Pitagora reprezentat în aceeași frescă, în cadrul benzii drepte „cu filosofi”. Întrucât textul s-a păstrat cu mult mai bine pe filactera lui Pitagora, îl vom analiza mai târziu, odată cu studiul inscripțiilor de pe sulurile filosofilor din dreapta *Arborelui lui Iesei* de la Voroneț.

Fig. 6. Elin-ul cu textul „...oameni și va trăi...” pe filacteră. Mănăstirea Voroneț.

Din numele înțeleptului pictat în registrul inferior al benzii stângi (Fig. 7a) s-au păstrat doar ultimele trei litere -рїѣ (-rie). Cu toate acestea putem fi siguri că aici este vorba de filosoful *Porfirie*, ale cărui nume și imagine (cu același text pe filacteră!) s-au păstrat excelent în pictura murală exterioară de la Sucevița (Fig. 7b). Profeția acestui Porfirie de la Voroneț este următoarea: „ГЛОВЕСЕ(М) /ГНЕМЪ НЕ/ВЕ(С)А ѸТВЪ(Р)/ДИШ(С)А И Д/ХО(М) ѸСТЪ/ ЕГО ВЪСА...” („Cu cuvântul Domnului cerurile s-au întărit și cu duhul gurii Lui toată...”). Vasile Grecu, analizând în 1924 inscripția similară de la Sucevița¹¹, a reușit să stabilească faptul că această așa-zisă „profeție” nu este nimic altceva decât traducerea slavonă a versului al 6-lea din cel de al 32-lea Psalm al regelui David¹². Motivul atribuirii textului biblic al psalmului filosofului Porfirie rămâne neelucidat. Cert este doar faptul că în culegerile grecești sau slavone de profeții ale Anticilor (inclusiv în manuscrisul lui Guri Tușin) acest citat nu figurează.

¹¹ La Sucevița textul slavon al profeției lui Porfirie este ortografiat în următoarea redacție: „ГЛОВЕСЕ ГСНЕ НЕСА ѸТВЪРДИША И ДХОМЪ ѸСТЪ ЕГО ВЪСЪ СИЛА ИХЪ ВЪ НЕГДА ПРИДЕ...” („Cu cuvântul Domnului cerurile s-au întărit și cu duhul gurii Lui toată puterea lor, când va veni...”).

¹² Vasile Grecu, *op. cit.*, p. 17.

Fig. 7. a) Elin-ul [Porfirie]. Mănăstirea Voroneț; b) Elen-ul Porfirie. Mănăstirea Sucevița.

Starea de conservare a imaginilor înțelepților pictați în dreapta *Arborelui lui Iesei* de la Voroneț este cu mult mai bună. Aici putem citi cu ușurință atât inscripțiile de pe filactere cât și numele filosofilor. În registrul superior îl avem reprezentat pe *elin-ul Thghilid* [ΘΓΙΛ(Η) ΘΓΙΛ(Δ)]. Textul de pe filactera înțeleptului (Fig. 8) este următorul: „... ДОВАН(О)/ И НЕИЗРЕ/ЧЕНО И НЕ(РА)/ЗРЪШЕН(О)/ БЖ(В)О ВЪ/ ТРИ ЛИЦ/А СЪСТА... ” [„... Necercetată și nerostită și neruinată este Dumnezeirea cea din trei fețe (ipostaze – C.C.) alcătuită...”]. Texte aproape identice descoperim pe filactera înțeleptului din al cărui nume s-a păstrat doar litera „Θ...” („Th...”) de la biserica Sf. Gheorghe a mănăstirii Sf. Ioan cel Nou din Suceava și în profeția atribuită filosofului Menand[r] (Menandru – C.C.) din manuscrisul lui Guri Tușin. Această profeție merită o examinare minuțioasă. Textul ei (păstrat relativ mai bine la Voroneț din cauza altitudinii la care este zugrăvit) nu a fost reprodus nici de către Vasile Grecu, în studiul său din 1924, și nici de către Grigore Nandriș, în ediția postumă a lucrării *Umanismul picturii murale postbizantine*¹³. Trebuie să accentuăm faptul că identificarea lui Thghilid de la Voroneț cu dramaturgul antic Euripide, propusă de Nandriș¹⁴, nu rezistă criticii. Această identificare se bazează pe un joc gratuit și nemotivat cu caracterele chirilice. În realitate, prin numele Thghilid, este indicat istoricul Tucidide (în slav.: Thukidid). În favoarea identificării numelui Thghilid de la Voroneț cu Thukidid pledează nu numai caligrafia slavonă similară a ambelor nume (ΘΓΙΛΗΔ¹⁵ — Θ(Ψ)ΚΙΔΗΔ), ci și o serie de manuscrise bizantine în care profeția atribuită, de obicei, lui Menandru este prezentată drept o profeție a lui Tucidide¹⁶. Apariția numelui Thghilid în picturile exterioare de la mănăstirea Voroneț pare să confirme acest lucru. Astfel, este evident că numele Thghilid (ΘΓΙΛΗΔ) este rezultatul coruperii fonetice și caligrafice a numelui Thukidid (ΘΟΥΚΙΔΗΔ = ΘΨΚΙΔΗΔ): diftongul ου, ortografiat adesea în formă de ψ suprascris, a dispărut, consoana surdă κ s-a transformat (conform specificului foneticii românești medievale¹⁷) în consoana sonoră ρ, iar prima consoană Δ s-a transformat într-un Λ, pierzând elementul orizontal de legătură. Identificarea lui Thghilid cu Euripide, propusă de Nandriș, trebuie exclusă și din considerente de ordin istoric. Or, în majoritatea textelor slavone de secol XVI, numele lui Euripide nu era ortografiat în formele *Eviprid*, *Oripid* sau *Orilid*, cum credea slavistul¹⁸, ci în forma *Evropid*¹⁹. Textul slavon al profeției lui Menand[r] din *Cartea a 37-a* a lui Tușin nu

¹³ Grigore Nandriș, *Umanismul picturii murale postbizantine*. Vol. II, București, 1985, p. 59–62.

¹⁴ *Ibidem*, p. 61–62.

¹⁵ Prima consoană chirilică „d”(Δ) din numele Thukidid, putea să se transforme în „l”(Λ) în urma pierderii elementului orizontal.

¹⁶ Astfel, în *Codex Bodleianus Roe-5* putem citi următorul alineat, atribuit lui Tucidide: „Θουκιδίδης ὁ ῥήτωρ εἶπε· Θεὸν σέβου καὶ μάνθανε, καὶ μὴ ζήτηι, ὁ ποῖός ἐστιν ὡς ὄντα τοῦτον καὶ σέβου καὶ γινῶθι· εὐσεβής γὰρ τὸν νοῦν ὁ θέλων μανθάνειν θεόν. Καὶ ταῦτα μὲν ὁ Θουκιδίδης εἶπε”. Cf. Anton von Premerstein, *Ein Pseudo-Athanasianischer Traktat mit Apokryphen Philosophensprüchen im Codex Bodleianus Roe-5*, in *Eis mnh mhn Sp. Lambron*, Atena, 1935, p. 184. Datorită fundamentalei cercetări a lui Hartmut Erbse, putem astăzi constata identitatea alineatului de mai sus, atribuit lui Tucidide, cu profețiile lui Menandru din manuscrisul bizantin de la Madrid, cercetat de Louis Bréhier, și cu spusele aceluiași înțelept inserate în culegerile de profeții ale Anticilor din grupul de manuscrise „pi”: „Θεὸν σέβου καὶ μάνθανε, μὴ ζήτηι δὲ τίς ἐστιν ἢ πῶς ἐστιν· εἴτε γὰρ ἔστιν εἴτε οὐκ ἔστιν, ὡς ὄντα τοῦτον καὶ σέβου καὶ μάνθανε· ἀσεβής γὰρ τὸν νοῦν ὁ θέλων μανθάνειν θεόν”. Cel mai vechi manuscris din acest grup „pi” aparține secolului al XII-lea (*Codex Parisinus Graecus 690*), dar sursa primară a profeției lui Menandru este și mai veche. Ea poate fi descoperită în unele culegeri bizantine de secol XI ce cuprind textul așa-numitei *Comparații a lui Menandru cu Filistion* (Μενάνδρου καὶ Φιλιστίωνος σύγκρισις) și la enciclopediștii greci de la sfârșitul Antichității. Astfel, un text similar apare deja în secolul al V-lea la Stobaios. Cf. Hartmut Erbse, *Fragmente griechischer Theosophien*, în *Hamburger Arbeiten zur Altertumswissenschaft*, Band 4, Hamburg, ed. Hansischer Gildenverlag, 1941, p. 214.

¹⁷ Fenomenul sonorizării consoanelor, specific limbii române, în pictura exterioară moldavă și-a găsit exemplificarea cea mai elocventă în ortografierea numelui dramaturgului *Sofocle* în forma de *Zmovagl* (!).

¹⁸ Grigore Nandriș, *op. cit.*, p. 61–62.

¹⁹ Vezi: *Русский хронограф, Ч. I, Хронограф редакции 1512 года*, p. 185.

Fig. 8. Elin-ul Thghilid (Tucidide). Mănăstirea Voroneț.

pare să fie o traducere *ad litteram* din greacă. Originalul grecesc nu includea referiri la cele *trei fețe* ale Divinității sau la faptul că Ea este *indestructibilă (de neruinat)*. Încheind discuția referitoare la profeția „... *Necercetată și nerostită și neruinată este Dumnezeuia cea din trei fețe alcătuită...*”, ținem să menționăm că apariția, la Voroneț, și, probabil, la Sf. Gheorghe din Suceava, a unei atribuirii diferite (față de atribuirea din manuscrisul lui Tușin) a acestei profeții probează existența unor deosebiri redacționale teritoriale între variantele culegerilor de „spuse” ale Anticilor care circulau în Moldova și, respectiv, în Rusia.

Profeția *elin-ului Sokrat* (Socrate) din registrul al doilea al benzii „cu filosofi” din dreapta *Arborelui* de la Voroneț (Fig. 9a) este atestată atât în *Cartea a 37-a* a lui Tușin cât și în pictura murală de la biserica Sf. Gheorghe a mănăstirii Sf. Ioan cel Nou din Suceava. În cartea călugărului rus, ea este atribuită filosofului *Euri[dit]*²⁰ pe când la Suceava, același Sokrate (Fig. 9b). La mănăstirea Voroneț, textul profeției s-a conservat mai bine: „**Аз ча/м непри/косно/венном/ѣ родити/сѧ ѿ д(ѣ)вы/ и въскр/ѣсити м...**”. Acest text este identic cu textul din manuscrisul lui Tușin, dar se termină ceva mai devreme, la litera „м” din cuvântul „*мртвѣи*”. Tradus în română, el sună în felul următor: „*Eu sper (ca – ?) intangibil(ul – ?) să se nască din Fecioară și să învie morții...*”. La biserica Sf. Gheorghe din Suceava, s-a păstrat doar partea centrală a inscripției („*род...ѿ дѣвы и въскрѣси... мртвыѧ*”) și numele *Sokrat* (**Сократ**) al înțeleptului²¹. Sursele acestei profeții sunt greu de

²⁰ Identificat în manuscrisele ulterioare cu dramaturgul Euripide (în slav.: Evripidii). Vezi manuscrisul preotului IaremeŃki-Bilaheviċi în: Иван Франко, *Апокрифи і легенди з українських рукописів*, Т. II, *Апокрифи новозавітні*, Львів, 1899, p. 34.

²¹ Ca și la Voroneț, imaginea lui Sokrate este situată pe fațada sudică a bisericii Sf. Gheorghe din Suceava, în registrul al doilea (de sus) al benzii cu imaginile filosofilor ce mărginește din partea dreaptă compoziția *Arborele lui Iesei*.

Fig. 9. a) *Elin-ul Sokrat* (Socrate). Mănăstirea Voroneț; b) *Elin-ul Sokrat* (Socrate). Biserica Sf. Gheorghe a mănăstirii Sf. Ioan cel Nou din Suceava (1534).

identificat. Evident, nu găsim nimic similar nici în mărturiile Anticilor referitoare la Socrate, nici în operele lui Euripide, nici în culegerile bizantine cu *spusele* înțelepților. Există două versuri în *Oracolele Sibylin* (*Cântul VIII*, v. 270²² și v. 286²³) care, luate împreună, acoperă parțial conținutul profeției lui *Euri[dit]* = *Socrate*. Dar aceste versuri sunt disparate. Ele nu sunt atribuite filosofului sau dramaturgului antic, ci *Sibilei*, iar redactarea lor diferă substanțial de redactarea profeției din manuscrisul lui Tușin. Cât privește paternitatea profeției, se pare că atribuirea textului lui *Euripide* se datorează unui original grecesc. Doar astfel poate fi explicată apariția în manuscrisul lui Tușin a vocalei *u*(*ŷ*) din numele dramaturgului antic. Ea corespunde, de fapt, literei *Ypsilon* („*ŷ*”) din transcrierea greacă. Manuscrisele slavone și ruse vechi înlocuiesc permanent vocala *u* prin consoana *v*. Astfel, în redactările de mai târziu ale acestei profeții, în loc de *Euri[dit]*, figurează *Eyripidii* sau *Eyripid*. Acest lucru este atestat de *manuscrisul* Iaremețki-Bilahevici²⁴, de *podlinnikul explicativ* Stroganov²⁵ și de pictura *iconostasului bisericii Sf. Nicolae* a mănăstirii Viajițk²⁶. Prima redacție a *Cronografului rus*, datată din anii 1516-1522, ortografiază numele lui *Euripide* în forma *Еуриpid*²⁷. Lectura ultimelor trei litere din numele *Euri[dit]* este incertă, fiind o reconstituire operată de N. A. Kazakova²⁸. În mod sigur putem vorbi doar de primele patru litere din numele dramaturgului antic, caligrafiate nemijlocit de mâna lui Tușin.

O evoluție foarte interesantă ne dezvăluie profeția *elin-ului Pivogo(r)* [=Pitagora] din registrul al treilea al benzii drepte „cu filosofi” de la Voroneț (Fig. 10). Profeții identice, atribuite aceluiași Pitagora, descoperim pe banda din stânga *Arborelui lui Iesei* de la aceeași mănăstire Voroneț (vezi *supra*), precum și în pictura exterioară de la mănăstirile Humor și Sucevița. Textul acestei profeții este următorul: „**Ге выш/ній Бгъ съ/нидеть/ и съ ч(ѣло)в(ѣ)к/ и поживе(т)/ и дв(с)тъ в/ на (ч-?)ало(ж)...**” [„*Înaltul Dumnezeu va coborî și între oameni va trăi și două sute* (probabil, *de ani*) *de la începutul...*”]. Această profeție nu are nimic în comun cu spusele lui Pitagora de la Trapeza Lavrei athonite²⁹ și de la biserica „Nașterea Domnului” din Arbanassi³⁰. Nu o putem descoperi în izvoarele antice referitoare la Pitagora sau în culegerile medievale bizantine și slavone. Totuși, unele afinități între textul profeției filosofului din Samos (reprezentat în frescele moldave) și unele surse literare medievale există cu certitudine. Astfel, începutul profeției lui Pitagora de la Voroneț – *Înaltul Dumnezeu va coborî și între oameni va trăi...* – pare să fie foarte apropiat de profeția apocrifă referitoare la Hristos, atribuită lui Ieremia în manuscrisul slavon de secol XIII, cunoscut sub denumirea de „*Cronograful Iudaic*”: „**Ге Бгъ наш ... и посемже на земли авниса и съ чл(в)кы поживе...**” („*Dumnezeul nostru... pe pământ va apărea și între oameni va trăi*”)³¹. Această profeție apocrifă a lui *Ieremia* (mai exact *pseudo-Ieremia*) pare să fi circulat în versiune slavonă pe parcursul mai multor secole. O găsim într-o formă aproape identică în capitolul 81 (care precede capitolul 82 cu profețiile Anticilor!) al *primei redacții* a *Cronografului rus (1516-1522)*³². Nu este exclus ca această profeție apocrifă a lui

²² *Va pătrunde în Fecioară asemenea oglindirii...*

²³ *Pe cei morți îi va învia...*

²⁴ Иван Франко, *op. cit.*, p. 34.

²⁵ О. И. Буслаевъ, *Сочинения, Т. 2, Сочинения по археологии и истории искусства*, Санкт-Петербург, Ed. Императорской Академии Наук, 1910, p. 378.

²⁶ *Ibidem*, p. 377.

²⁷ *Русский хронограф, Ч. I, Хронограф редакции 1512 года...*, p. 185.

²⁸ Н. А. Казакова, „Пророчества эллинских мудрецов” и их изображения в русской живописи XVI–XVII вв., în *ТОДРЛ, Т. XVII, Москва-Ленинград, Ed. АН СССР, 1961, p. 368 și nota „r” de la p. 368.*

²⁹ Hartmut Erbse, *op. cit.*, p. 220–222.

³⁰ Ivan Dujčev, *Antike heidnische Dichter und Denker in der alten bulgarischen Malerei*, Sofia, 1987, il. la p. 108–109.

³¹ Vezi citatul respectiv din *Cronograful Iudaic* în: В. Истринь, „Александрия” русских хронографовъ. *Изследование и текст*, Москва, 1893, p. 335.

³² *Русский хронограф, Ч. I, Хронограф редакции 1512 года...*, p. 164.

Fig. 10. *Elin-ul Pivogor* – 2 (Pitagora). Mănăstirea Voroneț.

Ieremia sau o altă profeție similară³³ să fi influențat redactarea profeției *Sibilei Europia* (*Європіа*) din unele manuscrise slavono-ruse de mai târziu. În această ordine de idei, merită să amintim versurile atribuite *Sibilei Europia* în „*Cartea despre sibile*” a lui Nicolae Milescu Spătarul (anii 1672–1673): „Тако вѣрѣю и вѣровати велю, / *Єже во плоти Бга* исповѣдѣю. / *Прійдетъ с неси на землю Бгъ,* / *Слово предвѣчное живо.* / *Ѡ Двы ч(с)тыя воплотитъся* / *И на земли съ члв(ѣ)ки поживетъ* / *И цр(с)тво єго во оубогихъ вмѣнитъся,* / *И праведнїи тогда оублажаеми бѣдѣтъ*”³⁴. Milescu nu este singurul scriitor din secolul al XVII-lea care citează aceste versuri. În biblioteca din Viden, clasicul literaturii ucrainene Ivan Franko a descoperit un manuscris slavono-rus tradus,

³³ Texte similare cu profeția apocrifă a lui Pseudo-Ieremia sunt cunoscute în literatura greacă de timpuriu. Astfel, încă la Sf. Chiril al Alexandriei († 444), în cartea a 6-a îndreptată împotriva lui Iulian Apostatul, putem găsi următoarele cuvinte: „... *întrucât slava Sa cea Dumnezeiască și negrăită nu poate fi înțeleasă și pricepută și nici văzută, să petreacă și să stea împreună cu oamenii de pe pământ, o vreme bine țărnuită ca unul dintre noi întrucât s-a făcut om în conformitate cu planul lui Dumnezeu*” (Vezi: Sf. Chiril al Alexandriei, *Zece cărți împotriva lui Iulian Apostatul*, București, Ed. Anastasia, 2000, p. 320). Aici mai merită să amintim de faptul, deja menționat, că începutul frazei citate din scrierea Sf. Chiril („...*Slava Sa ... cea negrăită nu poate fi... pricepută...*”), este similar după conținut profeției lui *Vason* de la Sucevița.

³⁴ Николай Гаврилович Милеску Спафарий, *Эстетические трактаты*, Ленинград, 1978, p. 83. În manuscrisul Spătarului Milescu aceste versuri ocupă fila 86v a tratatului „*Despre sibile*”.

probabil, din poloneză, care era intitulat „*Povestire despre cele douăsprezece sibile, altfel zis profetese, care au proorocit întruparea de la preacurata fecioară Maria a Fiului Domnului*” („*Сказаніе ѿ двѣнадцатиъ сивиллахъ, сирѣчь пр(о)рочицахъ, иже пророчествовахѹ ѿ Преч(с)тѣй Двѣ Мрїи и ѿ воплощенїи с(ы)на Бжїа*”)³⁵. Acest manuscris, datat în secolul al XVII-lea, conținea exact versurile citate mai sus din cartea lui Nicolae Milescu³⁶. Originea acestor versuri este neclară. Ritmica lor, unele expresii și sintagme amintesc de versurile atribuite sibilelor în *Cronica* lui Martin Bielski³⁷. Dar, spre deosebire de versurile atribuite în cartea lui Milescu sibilelor Frigiană, Libiană ș.a., aceste versuri ale sibilei Europa nu figurează în *Cronica* istoricului polonez. De asemenea, literatura antică (*Oracolele sibyline*, Terențiu Varro, Pausanias, Lactanțiu, Augustin) nu ne oferă originalele grecești sau latine ale acestor versuri, deși trebuie spus că în *Oracolele sibyline* se întâlnesc câteva expresii similare (cântul VIII, versurile 269–270). În general, tradiția antică (*canonul Varronian*) cunoaște nu douăsprezece, ci doar zece sibile (*Persică, Libiană, Delfică, Cimeriană, Eritreică, Samiană, Cumeică, Helespontică, Frigiană și Tiburtină*), din care *Europa* nu face parte. În realitate, această *sibilă Europa* se ascunde în *canonul* antic sub numele *sibilei Samiene*. Nicolae Milescu, urmând o veche tradiție literară, o identifică pe sibila *Europa* cu sibila numită *Samonea*³⁸. El amintește că sibila din *Samos* mai era numită *Samia, Fito* sau *Samonota*³⁹. Probabil că, pe parcursul evului mediu, s-a produs confuzia între numele apropiate *Samia, Samonota* și *Samonea*. Nu este exclus ca versurile atribuite în cartea lui Milescu sibilei *Europa* să fi fost atribuite inițial sibilei din insula *Samos*. În cazul în care această ipoteză ar fi justă, devine explicabilă apropierea frapantă între conținutul profeției lui Pitagora din pictura exterioară moldavă și conținutul versurilor citate (și subliniate!) mai sus, atribuite sibilei *Europa* (= sibila din *Samos*). Or, după cum o atestă mai multe surse antice, atât Pitagora, cât și tatăl său, Mnesarchos, erau originari din insula *Samos*⁴⁰. În favoarea contaminării reciproce, care a legat conținutul profeției lui Pitagora din pictura moldavă de conținutul protografului versurilor citate de Milescu, pledează și amplasarea imaginilor filosofului și ale sibilei la Voroneț și la Sucevița. Vecinătatea imediată a acestor două imagini (la ambele ctitorii!)⁴¹ nu pare a fi pur întâmplătoare.

În registrul al patrulea al benzii drepte de la Voroneț figurează imaginea *împărătesei Sivila* [Ц(а)рница Сивил(а)], care poartă coroană (Fig. 11a). Atribuirea demnității imperiale Sibilei este un fenomen medieval. El se datorează confuziei dintre apelativul comun „*sibilă*” și numele proprii *Sambeta*⁴² sau *Samvifa*⁴³, care, în unele scrieri medievale, erau identificate cu numele *reginei din Saba*⁴⁴. Forma onomastică „*Sabbe*” atribuită *sibilei egiptene* sau *babeloniene* se întâlnește încă din Antichitate, la Pausanias⁴⁵. Datele de care dispunem certifică faptul că sibila a fost numită pentru prima dată „*împărăteasă*” (= „*regină*”)

³⁵ Иван Франко, *op. cit.*, p. 18–22.

³⁶ *Ibidem*, p. 20–21.

³⁷ Vezi fragmentul dedicat *sibilelor* din *Cronica* lui Martin Bielski în: Иван Франко, *op. cit.*, p. 24–32.

³⁸ Николай Гаврилович Милеску Спафарий, *Эстетические трактаты...*, p. 83.

³⁹ *Ibidem*, p. 69.

⁴⁰ Diogenes Laertios, *Despre viețile și doctrinele filosofilor* (Cartea a VIII, Capitolul I, *Pitagora*, 1, 2), Iași, 1997, p. 266; Porfiriu, *Viața lui Pitagora*, 1–2; Iamblichos, *Viața lui Pitagora*, Capitolul II, 3–5.

⁴¹ La Voroneț chipul lui *Pitagora* este pictat pe banda dreaptă cu imaginile filosofilor, deasupra chipului *împărătesei Sivila*. La Sucevița atât *Pitagora* cât și *împărăteasa Sivila* sunt reprezentați alături, în registrul de jos al compoziției *Arborele lui Iesei*.

⁴² A. Bouché-Leclercq, *Histoire de la divination dans l'Antiquité*, T. II, Paris, 1880, p. 192–193.

⁴³ Vezi numele *Samvifa* în traducerile lui Maxim Grecul din *Lexikonul Suidas*: Алексей И. Иванов, *Литературное наследие Максима Грека*, Ленинград, 1969, fr. nr. 87 de la p. 75.

⁴⁴ În secolul al XVI-lea asupra acestor confuzii atrăgea atenția Maxim Grecul. Vezi: Д. М. Буланин, *Переводы и послания Максима Грека*, Ленинград, 1984, p. 167.

⁴⁵ Pausanias, *Graeciae descriptio*, X, 12, 9.

în *Cronica* lui George Hamartolos⁴⁶. Textul profeției de pe filactera sibilei de la Voroneț este următorul: „**Ѡ ВЕЗ/НЕВЪС(Т)/НЫА / И ВСЕЧ/ЕСТЫ/И БГЪ ПА...**” [*Dintr-o (fecioară – C.C.) fără mire și preacurată Dumnezeu va veni...*]. Diverse redactări ale aceluiași text se întâlnesc pe filacterele sibilei din pictura exterioară de la mănăstirile Moldovița (Fig. 11b), Sucevița (Fig. 11c) și din frescele interioare ale bisericii Bunavestire a Kremlinului Moscovei (Fig. 11d). În tradiția manuscrisă descoperim acest text – în limba slavonă – în cadrul profeției celei *de a treia sivile* din *Cartea a 37-a* a lui Guri Tușin (1523–1526), iar în limba română – dar fiind tradus din grecește – într-o serie de *erminii* de sfârșit de secol XVIII – început de secol XIX. Conținutul și amplasarea acestui text în cadrul *erminiilor* românești, în pofida raportării lor la o epocă târzie, oferă cheia soluționării *provenienței* profeției celei *de a treia sivile* din manuscrisul lui Tușin și, respectiv, a profețiilor aproape identice ale *împărătesei Sivilla* din picturile exterioare moldovenești (Moldovița, Voroneț și Sucevița). După cum se vede, profeția slavonă din manuscrisul lui Tușin „**Ѡ ВЕЗНЕВЪСТНІА І ВСЕЧНІТІА Д(Ѣ)ВИ БГЪ ПАВИТЬ СЯ, НИЗЪ ВЪ АДЪ СЪЦІУ, ЕГО ЖЕ ТРЕПЕЦІУТЬ АГГЕЛІИ И Ч(Е)ЛВЪЧЕСТІИ МЫСЛИ**”⁴⁷ corespunde aproape integral conținutului profeției sivilei din *Cărțile de zugrăvie* românești: „*Din pânțele de mireasă, cu totul neîntinată fecioară, iaste să se întrupeze ... Dumnezeu, ... de care se cutremură cerurile (la Tușin – îngerii) și gândurile oamenilor*”⁴⁸. Un text absolut similar găsim și în *Cartea de pictură* a lui Dionisie din Furna (din anii 1729–1733): „*Dintr-o fecioară cununată și fără de prihană, naște-se-va fiul Domnului... de care se vor teme cerurile și oamenii și înțelepțiile*”⁴⁹. Însă, spre deosebire de *Cărțile de zugrăvie românești*, la Dionisie din Furna acest text nu este atribuit sibilei, ci „*altui înțelept*”⁵⁰. Culegerile bizantine, care sunt cu mult mai vechi decât *erminia* lui Dionisie, de asemenea, nu atribuie sibilei acest text. Astfel, în manuscrisele din grupul „*tau*” (conform clasificării lui Hartmut Erbse) conținutul acestui text este divizat în două profeții, situate după profeția sibilei (!) și atribuite lui *Platon* și *Plutarh*⁵¹. Dacă comparăm originalul bizantin din cel mai vechi manuscris al grupului „*tau*” (*Codex Atheniensis Graecus* nr. 373, secolul XV)⁵² cu profeția *altui înțelept* din *Erminia* lui Dionisie și cu profeția sibilei din *Cărțile de zugrăvie* românești⁵³, înțelegem etapele modificării paternității spuselor filosofilor Platon și Plutarh – spuse care, în urma unor alipiri la spusele anterioare, au dus la apariția profeției celei *de a treia sivile* din manuscrisul lui Tușin și la profeția *împărătesei Sivilla* din frescele exterioare moldave. Faptul că *erminia* lui Dionisie sau *Cărțile românești* sunt ulterioare secolului al XVI-lea⁵⁴ nu este un impediment în stabilirea acestor etape, întrucât scrierile amintite oglindesc un proces cu mult mai vechi al modificării paternității textelor, proces început, probabil, încă în ultimele decenii de existență ale Imperiului Bizantin. Tabelul de mai jos ne permite să urmărim aceste etape:

⁴⁶ В. Истринъ, *Хроника Георгия Амартола в древнеславянском переводе*, Т. 1, Петроград, 1920, p. 145. „Întâietatea” lui Hamartolos în identificarea sibilei cu regina din Saba a fost stabilită de C. de Boor în ediția *Georgi Monachi chronicon*, Lipsae, 1904, p. 200–201. Lucrarea lui C. de Boor este citată după: Д. М. Буланин, *Переводы и послания Максима Грека...*, nota 76 de la p. 74.

⁴⁷ Н. А. Казакова, *Пророчества еллинских мудрецов и их изображения...*, p. 368.

⁴⁸ Vasile Grecu, *Cărți de pictură bisericească bizantină...*, p. 360.

⁴⁹ Dionisie din Furna, *Carte de pictură*, București, 1979, p. 126.

⁵⁰ *Ibidem*.

⁵¹ Hartmut Erbse, *op. cit.*, p. 218.

⁵² *Ibidem*, p. 87 și p. 218.

⁵³ Vezi nota 48.

⁵⁴ Referitor la datarea *Cărții de pictură* a lui Dionisie din Furna vezi studiul: Victor Ieronim Stoichiță, „*Cartea de pictură a lui Dionisie din Furna. Încercare de definire structurală*”, în Dionisie din Furna, *Carte de pictură...*, nota 1 de la p. 12–13. Referitor la datarea *Erminiilor* românești vezi monografia: Vasile Grecu, *Cărți de pictură bisericească bizantină. Introducere și ediție critică a versiunilor românești atât după redacțiunea lui Dionisie din Furna, tradusă la 1805 de arhimandritul Macarie, cât și după alte redacțiuni mai vechi traduceri anonime*, Cernăuți, 1936, p. 2, p. 25–26 și p. 32.

Fig. 11. a) *Împărăteasa Sivila*. Mănăstirea Voroneț; b) *Împărăteasa Sivila*. Mănăstirea Moldovița (1537); c) *Împărăteasa Sivila*. Mănăstirea Sucevița (sfârșitul secolului al XVI-lea); d) *Împărăteasa Sivila*. Frescă a catedralei Bunavestire a Kremlinului din Moscova (mijlocul secolului al XVI-lea).

fost atribuite „*altui înțelept*”⁵⁶. Însă, în nici un manuscris grecesc profetația respectivă (*Platon+Plutarh*) nu a fost atribuită Sibilei. Probabil, acest lucru s-a produs deja pe parcursul traducerii în slavonă a unor fragmente din manuscrisele grecești de tipul celor din grupul „*tau*” sau de tipul protografelor *erminiei* lui Dionisie din Furna. Atribuirea acestei profetii Sibilei nu s-a produs în mod deliberat, ci a fost rezultatul scăpării numelor filosofilor Platon și Plutarh sau a sintagmei „*alt înțelept*”, ortografiate, de obicei, în locul cel mai vulnerabil al manuscriselor – pe câmpurile laterale. În urma acestor scăpări, apartenența profetației anterioare, care era a Sibilei (*Oracolele Sibylin*, VIII, 218–219), a devenit o atribuire comună pentru toate cele trei profetii (*Sibila+Platon+Plutarh*). O oglindire a acestui stadiu în evoluția manuscriselor ni-l oferă traducerile târzii românești conținute în *Cărțile de zugrăvie* publicate de Vasile Grecu⁵⁷. După cum vedem din tabel, ele urmează fidel textul grecesc din manuscrisele grupului „*tau*”, dar atribuie toate cele *trei profetii* în exclusivitate Sibilei. Cu aceasta, procesul de modificare a profetiilor nu a luat sfârșit. Manuscrisul lui Tușin și picturile exterioare de la Moldovița, Voroneț și Sucevița probează dispariția părții autentice din profetația comună *Sibila+Platon+Plutarh* și atribuie Sibilei doar acea parte a profetației care, anterior, în manuscrisele bizantine din grupul „*tau*”, aparținea înțelepților *Platon și Plutarh*.

Imaginea *elin-ului Platon* [ϜΛΗ(Η) ΠΛΑΤΟ(Η)] este situată la Voroneț în registrul al cincilea al benzii drepte „cu filosofi” (Fig. 12a). Datorită sicriului și scheletului, pictate deasupra capului înțeleptului, această imagine trezește cel mai viu interes al vizitatorilor mănăstirii. Imagini similare ale aceluiași Platon găsim și la mănăstirile Moldovița (Fig. 12b) și Sucevița (Fig. 12c). Pe filactera înțeleptului putem citi următorul text: „**Х(с)Ѡ роди/тиса Ѡ /д(ѣ)ви М(а)ріа вѣ/рѡа вѣ не/го при Ко/станѣти/нѣ же и Ѡ/ленѣ право/вѣрнї ц(а)рицї / па(кн) костн мо(а)...**” [*Hristos se va naște din fecioara Maria. Cred în El; pe (timpul) lui Costan'tin și a Elenei, dreptcredincioase împărătese, oasele mele...*]. Spre deosebire de alte „spuse” ale Anticilor, ce au pătruns în culegerile bizantine din literatura patristică a primelor secole ale erei lui Hristos, această profetație apare mai târziu, odată cu întocmirea marilor cronici medievale. Se pare că prima atestare a acestei profetii o găsim în *Cronografia* lui Teofan Mărturisitorul (752–818)⁵⁸. De aici, ea pătrunde în scrierile cronicarilor bizantini (Hamartolos⁵⁹, Manases⁶⁰, Zonaras⁶¹ ș.a.). În literatura latină, o referire la ea putem descoperi în *Summa Theologiae* a Sfântului Toma din Aquino (Pt. II-a – II-ae, quest. 2, a. 7 ad. 3). Prima traducere în limba română a acestei profetii i-o datorăm lui Mihail Moxa (1620), al cărui text pare a fi inspirat de versiunea slavonă a *Cronicii* lui Constantin Manases: „*Într-acéea vréme săpa un om la un zid. El găsi un mormânt de marmure și un mort într-îns[ul] și slove scrise, de zicea: H[risto]s va naște den fată, și crez, iară în zilele lu[i] Costantin împărat și a Irinei iar[ă] mă va vedea soarele*”⁶². Probabil că în literatura slavonă această profetație a pătruns de timpuriu, odată cu traducerea *Cronicii* lui George Hamartolos. Redacțiile moldave ale textului profetației par a fi apropiate de variantele sud-slave. Este extrem de semnificativă substituirea numelui împărătesei Irina prin numele

⁵⁶ Dionisie din Furna, *op. cit.*, p. 126.

⁵⁷ Vasile Grecu, *Cărți de pictură bisericească bizantină...*, p. 360.

⁵⁸ Michael D. Taylor, *A historiated Tree of Jesse*, în „*Dumbarton Oaks Papers*”, Nr. 34–35, Washington, 1980–1981, nota 40 de la p. 136 sau C. Mango, *A Forget Inscription of the Year 781*, în „*Зборник радова Српске академије наука*”. *Византолошки Институт*, Кн. 8, 1963, p. 201.

⁵⁹ В. Истринь, *Хроника Георгия Амартола...*, p. 482–483.

⁶⁰ Vezi fragmentul respectiv tradus în slavonă din *Cronica* lui Manases în Capitolul „Izvoare” al ediției: Mihail Moxa, *Cronica universală*, ediție critică de G. Mihăilă, București, 1989, p. 301.

⁶¹ A. Jacobs, *Ζωνοπάς*, în *Die byzantinische Geschichte bei Johannes Zonaras in slavischer Übersetzung*, seria „*Slavische Propylaen*”, Bd. 98, Munchen, 1970, p. 167–168.

⁶² Mihail Moxa, *op. cit.*, p. 171.

împărătesei Elena (la Voroneț) sau Elina (la Sucevița). Acest fenomen s-a produs doar în Moldova secolului al XVI-lea și nu se mai întâlnește în altă parte. Cât privește apartenența acestei profeții lui Platon, Moldova medievală nu este singura țară unde putem depista această atribuire. În manuscrisele grecești cu profeții ale Anticilor din grupul „delta” (conform clasificării lui Hartmut Erbse)⁶³ și în decorul ușilor portalului sudic al bisericii Sf. Treime a mănăstirii *Ipatievsk* din Kostroma⁶⁴, redactările specifice ale acestei profeții sunt, de asemenea, atribuite lui Platon. Referitor la redactările grecești atestate⁶⁵, merită să fie menționat faptul că ele sunt relativ târzii (secolele XVI–XVII) și nu amintesc de numele împăraților *Constantin* și

Fig. 12. a) *Elin-ul Platon*. Mănăstirea Voroneț; b) *Elin-ul Platon*. Mănăstirea Moldovița (1537).

⁶³ Hartmut Erbse, *op. cit.*, p. 221.

⁶⁴ В. Г. Брюсова, *Ипатьевский монастырь*, Москва, 1982, il. 33.

⁶⁵ Este vorba de redactările inserate în *Codex Atheniensis nr. 701* (sec. XVI), de *Codex Athous Vatoped. nr. 754* (sec. XVII) și de *Codex Athous Lavra nr. 758* (sec. XVII).

Fig. 12. c) *Elen-ul Platon*. Mănăstirea Sucevița (sfârșitul secolului al XVI-lea);
 d) *Filosoful anonim cu racla deschisă*. Relief al Domului din Orvieto. Primul deceniu al secolului al XIV-lea.

Irina (sau *Elena*), deși pomenesc de *împărații dreptcredincioși*: „**Πλάτων** ὁ μεγαλῶνυμος εἶπεν... ὁ δὲ υἱὸς αὐτοῦ ὁ Χριστὸς μέλλει γεννηθῆναι ἐκ παρθένου Μαρίας καὶ πιστεύω εἰς αὐτόν. Ἐπὶ δὲ *εὐσεβοῦς βασιλέως* πάλιν ὄψει με, ἤλιε ...”⁶⁶. În această ordine de idei, putem afirma că redactarea profeției lui Platon ortografiată în limba slavonă pe fațadele bisericilor moldave, atât prin conținut (aproape identic cu originalul *Cronicii* lui Hamartolos), cât și prin paternitate (Platon), este cu mult mai apropiată de manuscrisele grecești decât redactarea aceleiași profeții (atribuită *filosofului anonim*) din *Cronograful rus*.

Itinerarul ilustrării *profeției anonimului* în operele de artă plastică pare să contrazică itinerarul migrației textului acestei profeții. Astfel, cea mai veche imagine conservată a *filosofului anonim* este descoperită nu în Bizanț, ci în Italia, în reliefurile fațadei Domului din Orvieto (1321–1330)⁶⁷, atribuite echipei de sculptori condusă de Lorenzo Maitani⁶⁸. Aici, în cadrul compoziției *Arborele lui Iesei*, în registrul cu imaginile înțelepților Antichității, putem vedea sculptată o *raclă deschisă* ce conține un schelet (Fig. 12d). În pofida faptului că reliefurile de la Orvieto nu conțin texte scrise, este absolut clar că aici este vorba de mormântul amintit în *Cronica* lui Teofan Mărturisitorul. Certitudinea ne-o oferă imaginea mormântului deschis și a scheletului – detalii, care figurează nu numai la Orvieto ci și la mănăstirile Moldovița, Voroneț, Sucevița, la biserica Sf. Treime a mănăstirii Ipatievsk și în alte locașe unde legătura dintre text și imagine nu trezește nici un fel de dubii. Ulterior, în cărțile de zugrăvie românești de la sfârșitul secolului al XVIII-lea sau de la începutul secolului al XIX-lea, amintirea provenienței tombale a profeției nu va fi uitată. Ca și în vechile *cronici* ale lui Teofan sau Hamartolos, în *erminiile* de tipul celei de la cota nr. 1283 (din fondul de carte manuscrisă a Bibliotecii Academiei Române) profeția „*Hristos are a se naște din fecioara Maria...*” va fi precedată de textul: „*Aceastea s-au aflat scrise pe mormântul lui*”⁶⁹.

În registrul inferior al benzii verticale „cu filosofi” din dreapta *Arborelui* de la Voroneț (Fig. 13a) figurează imaginea *Țarului* (!) *Aristotel* [Ц(а)рь Аристотел]. Motivul atribuirii demnității de *împărat* (*tar*) filosofului originar din Stagira rămâne neelucidat. La Moldovița (Fig. 13b) și la Sucevița (Fig. 13c) filosoful este prezentat în mod tradițional, cu calificativul de *elen* sau *elin*. Textul de pe filactera lui Aristotel de la Voroneț este destul de amplu: „**ПРИДЕ НИЗ СЪЦІЙ БЪ / ПРЕПРОСТЪ / СЪЦЕСТ/ВОЪ Ѡ ВЪ/СЕЧСТІЕ / ДВЦА И Б/ЛАГОВЕР/АЗНИИ Н/ЕВЪСГРЪ...**” [*Va veni jos (în orig. gr. – pe pământ) Ființă de nealcătuită natură, de la preacurata Fecioară, asemeni Domnului mireasă, ...*]. Ultimele cuvinte ale acestei profeții „... **ѠБЦЕЕ ВЪСКРСЕНІЕ ВСѠМ ДАРѠА(И)**” [...*învierea tuturor dăruind*] lipsesc în inscripția de la Voroneț. În *Cartea a 37-a* a lui Guri Tușin această profeție este prezentată integral, fiind atribuită înțeleptului [A]naskorid. Numele [A]naskorid nu se găsește printre numele înțelepților Antichității cărora manuscrisele bizantine le atribuie profeții referitoare la Hristos. Transliterarea numelui [A]naskorid din manuscrisul caligrafului rus nu este sigură întrucât prima literă [A] lipsește. A fost emisă ipoteza că aici ar fi vorba de medicul *Dioskorid(e)*. Dar, spre deosebire de numele altor medici celebri ai Antichității (*Hippocrate* și *Galenus*)⁷⁰, numele

⁶⁶ Hartmut Erbse, *op. cit.*, p. 221.

⁶⁷ Enzo Carli, *Il Duomo di Orvieto*, Rome, 1965, il. 22.

⁶⁸ După părerea lui V. N. Lazarev, însuși Maitani a executat doar o parte din reliefurile de pe pilonul nordic și de pe cel sudic ale Catedralei din Orvieto. Cât privește reliefurile cu imaginea *Arborelui lui Iesei* de pe pilonul din dreapta al portalului central al catedralei, ele par să fie executate de sculptorii echipei lui Maitani. Vezi: В. Н. Лазарев, *Происхождение итальянского Возрождения*, Т. II, *Искусство Треченто*, Москва, 1959, p. 133.

⁶⁹ Vasile Grecu, *Cărți de pictură bisericească bizantină*, Cernăuți, 1936, p. 360.

⁷⁰ Hippocrate și Galenus apar și în pictura murală medievală. O frescă cu imaginea discuției între cei doi medici ai Antichității decorează cripta catedralei din Anagni (Italia, sec. XIII). Vezi imaginea în: В.П. Глазычев, *Гемма Коперника*, Москва, 1989, p. 247.

Fig. 13. a) *Țarul Aristotel*. Mănăstirea Voroneț; b) *Elin-ul Aristotel*. Mănăstirea Moldovița (1537); c) *Elen-ul Arestuel* (Aristotel). Mănăstirea Sucevița (sfârșitul secolului al XVI-lea).

medicului *Dioskoride* nu apare în *culegerile* bizantine cu profeții. În Rusia secolului al XVII-lea, această profeție a lui *[A]naskorid* i-a fost atribuită lui *Plutarh* (a 2-a profeție a istoricului antic din *manuscrisul Iaremețki-Bilahevici*)⁷¹. Probabil, copiiștii din secolul al XVII-lea au intuit absurditatea atribuirii acestei profeții unui înțelept inexistent și au reatribuit-o înțeleptului precedent care, în textul manuscrisului lui Tușin, era *înțeleptul Plutarh*. Nu este exclus ca între numele *[A]naskorid* din manuscrisul lui Tușin și numele *Aristotel* din pictura exterioară moldavă să existe o legătură de ordin caligrafic. Este simptomatic faptul că ambele nume conțin același număr mare de litere chirilice, iar locul unora din aceste litere coincide în cadrul ambelor cuvinte: Царь (?) **Д**рискотел... (Voroneț) – **А**наскорида (manuscrisul Tușin). Dacă mai luăm în considerație faptul că litera chirilică finală „d” (Д) din numele Anaskorid în urma pierderii elementului orizontal de legătură se poate transforma într-un „l” (Л) chirilic, cantitatea de litere identice se ridică aproape la jumătate: **Д**рискотел—**А**наскорида. În rest, confundarea literelor **н** și **и** sau **т** și **р** pare destul de verosimilă.

Ținând cont de faptul că numele lui *Aristotel* figura în diverse tipuri de manuscrise grecești cu profețiile Anticilor, iar numele lui *[A]naskorid* nu figurează nicăieri în afară de *manuscrisul* lui Tușin, este logic să presupunem că în *protograful traducerii slavone* figura numele filosofului din Stagira. În frescele Moldovei secolului al XVI-lea numele filosofului nu s-a schimbat (doar la Sucevița a avut loc o modificare ne semnificativă atestată de forma onomastică *Arestutel*).

Analiza surselor literare a profețiilor înțelepților Antichității din pictura murală exterioară a bisericii Sf. Gheorghe a mănăstirii Voroneț ne permite să tragem următoarele concluzii:

a) Până în prezent nu s-a păstrat nici un manuscris bizantin, post-bizantin sau slavon care ar îngloba toate profețiile înțelepților Antichității de la Voroneț. Din manuscrisele slavone anterioare perioadei de realizare a frescelor, cele mai multe profeții – șapte(!) –, similare cu cele de la Voroneț, le conține *Cartea a 37-a* a lui Guri Tușin, caligrafiată în anii 1523–1526.

b) Atribuirea unor citate străine Sibilei își are explicația sa. Aici nu poate fi vorba de incompetența zugravilor sau a programatorilor frescelor, ci de o *tradiție atributivă* deja constituită, datorată, pe de o parte, complicatelor procese de circulație și de reproducere a manuscriselor greco-bizantine, iar pe de altă parte, inerentelor modificări și interpolări ale textului inițial, apărute pe parcursul traducerilor în limba slavonă.

c) Erorile identice în atribuirea unor profeții (*testimonium-ul flavianum*, atribuit în mod greșit lui Plutarh în frescele de la biserica Sf. Gheorghe a mănăstirii Sf. Ioan cel Nou din Suceava, *spusele* lui Platon și Plutarh – din *culegerile bizantine* ale grupului „tau” – atribuite eronat *sibilei*), cât și situarea compactă în manuscrisul lui Tușin a unui grup important de profeții (nr. 10–17) aproape identice cu cele din frescele moldave probează existența unui *protograf comun*. Între acest *protograf comun* și manuscrisul lui Tușin a existat, însă, cel puțin încă un manuscris *intermediar*. Or, *culegerile de profeții slavono-ruse* din secolul al XVII-lea (incluse în *manuscrisul preotului Iaremețki-Bilahevici*, în *manuscrisul de la mănăstirea Agapia*, în *Podlinnikul explicativ Stroganov* ș.a.) nu descind direct din manuscrisul lui Tușin, ci dintr-un manuscris superior din punct de vedere calitativ, cu mai puține erori⁷² de atribuție și de caligrafie. Totuși, acest manuscris nu era *protograful comun*, întrucât majoritatea atribuirilor *profețiilor înțelepților Antichității* din manuscrisele rusești de secol XVII sunt mai apropiate de manuscrisul lui Tușin decât de atribuirile din pictura exterioară moldavă, pe când în *protograful comun* situația trebuie să fi fost diametral opusă.

⁷¹ Vezi: Иван Франко, *op. cit.*, p. 34.

⁷² Cea mai importantă eroare de acest fel din *manuscrisul lui Tușin* constă în atribuirea cuvintelor lui Platon lui Aristotel și invers. În *manuscrisul preotului Iaremețki-Bilahevici*, în *manuscrisul de la mănăstirea Agapia* și în *Podlinnikul explicativ Stroganov* această eroare nu figurează.